

**Зиза М.М.**

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

## ОСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКИМ КОЗАЦЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ЗЕМЕЛЬ СУЧАСНОЇ ЛУГАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ ТА ІСТОРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ

*У статті комплексно розглядається процес освоєння земель сучасної Луганщини українським козацьким населенням наприкінці XVI – у першій половині XVIII ст. Детально проаналізовані останні наукові праці представників української історіографії, у яких розглядалися різні питання, досліджуваної проблеми. Визначені головні причини та історичні передумови масових переселень українців до східних регіонів сучасної України. Показаний перебіг та головні етапи українського освоєння луганського краю. Розглянуто процес складування та розвитку господарчого життя, зокрема – виробництва керамічного посуду та металургійної галузі. Також розглядаються відносини між козацьким суспільством Луганщини із царською московською владою. Автор відстоює думку, що попри лояльність місцевого українського населення до російського уряду, порушення ним прав козацької автономії викликало незадоволення та масштабні повстання. Зокрема, у статті показаний початковий період повстання 1707 р. під керівництвом Кіндрата Булавіна.*

*Внаслідок проведеного дослідження, автор дійшов до висновків, що ідеологічний міф російської пропаганди про визначальну цивілізаторську роль Росії у процесі освоєння Луганщини наприкінці XVIII ст. значно применшує роль українського козацького населення, яке активно освоювало регіон починаючи з кінця XVI ст. У існуючих тут українських анклавів – Ізюмському та Острогозькому полку Слобідської України та Кальміуської паланки Запорізької Січі – активно розвивалося господарче життя, окремі галузі якого ставали товарними. У регіоні була створена низка стабільних козацьких поселень, управління яких будувалося на основі козацької політичної автономії, якої обіцяла дотримуватися московська влада. Попри лояльність українського населення Луганщини до Москви, порушення обіцянок щодо дотримання козацьких прав та привілеїв, викликало масштабні повстання, зокрема, повстання Кіндрата Булавіна у 1707 р. Поразка козаків обумовила початок нового етапу у історичному розвитку української Луганщини, який розглядатиметься у наступних наукових публікаціях.*

**Ключові слова:** Луганщина, козаки, українське населення, Слобідська Україна, Кальміуська паланка.

**Постановка проблеми.** Сучасна Луганщина є одним з ключових об'єктів російської збройної агресії, яка здійснюється під приводом того, що край, починаючи з кінця XVIII ст. освоювався переважно за допомогою Російської імперії, що цілком виправдовує Кремль у його намірах захоплення цієї території. Поширені російські історичні міфи дозволяють розглядати окупацію області, як відновлення історичної справедливості. Успішна протидія їх поширенню передбачає, серед іншого, наукове переосмислення історії краю, зокрема, створення детальних та комплексних досліджень, у яких розглядається внесок українського населення у цивілізаційне освоєння краю, який у епоху середньовіччя та ранішньо-модерного

часу був кордоном / «фронтиром» між Великим князівством Литовським (з середини XVI ст. – Річчю Посполитою), Московським князівством та Кримським ханством (з кінця XV ст. – вассалом Османської імперії).

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Довгий час досліджувана тема залишалася майже поза увагою представників української історіографії та була лише справою життя для невеликої кількості краєзнавців-ентузіастів. Досить помітним були дослідження провідного регіонального дослідника С. Каленюка, результати яких були зібрані та опубліковані у книзі «Сліди на сакмі : краєзнавчі розвідки» [2].

Вельми помітний внесок у вивчення української історії краю зробили вчені Луганського наці-

онального університету імені Тараса Шевченка – В. Курило, О. Набока, О. Забудкова.

Зокрема, О. Набока, спільно із Інститутом археології НАН України, студентами та аспірантами Луганського національного університету імені Тараса Шевченка проводив археологічне вивчення предметів матеріальної культури та побуту населення Луганщини XVIII – початку XX ст.: кераміки, об'єктів кам'янорізного мистецтва, залишків кустарного ливарного виробництва. Результатом цих розвідок став висновок про те, що вищезгадані предмети побуту створювалися за технологіями, характерними для центральної України модерної епохи. У цілому ж хід дослідження, його головні аспекти, викладені у статті, написаною спільно з М. Алексеєвою, Д. Лебедєвим, та А. Овчаренко «Археологічні дослідження побутового та господарчого життя українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст.» [9].

Окремі аспекти цієї теми були також докладно розглянуті В. Курило, у спільній із В. Подовим монографії «Історія Донбасу» [11].

Результатом дослідницьких зусиль вищезгаданих науковців у вивченні цієї теми стала публікація у 2023 р. колективної монографії «Нариси історії Луганщини» [3], провідною темою якої був цивілізаційний внесок українців в освоєння Луганської області.

Слід відзначити також, що різні аспекти питання, яке розглядається у статті, неодноразово ставали об'єктом обговорення між провідними науковцями-краєзнавцями у ході роботи міжнародної науково-практичної конференції «Луганщина: краєзнавчі розвідки», яка, починаючи з 2015 р. регулярно проходить під егідою Луганського відділення Спільки краєзнавців України та ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [Дивись, наприклад: 4, 5, 6, 7, 8].

Великий внесок у процесі вивчення українського гончарного мистецтва на Луганщині у висвітлюваний період зробила українська дослідниця Людмила Овчаренко. У фундаментальній монографії «Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні» вона докладно розглянула процес становлення та розвитку керамічного виробництва у селі Макарів Яр на півдні Луганщини, яке було провідним центром цієї галузі господарства, яка швидко набуло масштабів товарного.

Джерельною базою цієї статті виступили наукові твори провідних українських істориків, у яких розглядаються ті чи інші питання української історії Луганщини у період, який розглядається.

Найбільш системно історію українського освоєння луганського краю, як частини «Севрської України» та Слобідської України висвітлював у фундаментальній праці «Історія Слобідської України» [1] видатний харківський вчений Д. Багалій. Зокрема, ним були розглянуті причини та перебіг початкової колонізації цього регіону, починаючи з кінця XVI – початку XVII ст.

**Постановка завдання.** Отже, у останні роки процес вивчення цивілізаційної ролі українського населення господарчого та військово-політичного освоєння Луганщини у XVII–XVIII ст. значно активізувався. Разом із тим, залишаються ще багато лакун та пробілів у вивченні цієї теми. Також важливим вважаємо, спираючись на вже сформовані уявлення в українській історіографії про проблему, яка вивчається, створення комплексної картини життя українців на території луганському краї у досліджуваній період. У останньому полягає мета цієї наукової статті.

**Виклад основного матеріалу.** На фоні поступового занепаду Золотої Орди у XIV ст., розпочався повзучий наступ східнослов'янських державних утворень – удільних князівств, які з'явилися на уламках Київської Русі, у період, який розглядається, визнали себе васалами Великого князівства Литовського. Мова йде, насамперед, про Чернігово-Сіверське князівство – «Сіверську Україну» за висловом видатного українського історика Д. Яворницького. Вірогідно, що в умовах активізації степової політики великого князя Литовського Вітовта (1350–1430) у другій половині XIV ст. чернігово-сіверські князі посунули східні та південні кордони своєї вотчини до західного берегу річки Сіверський Донець. Археологічні дослідження, які проводилися у нинішньому Щастинському районі Луганської області Інститутом археології НАН України показують, що у цей період, у районі поселення Нижньотепле існувало прикордонне укріплення, яке, мабуть і було першим форпостом на межі литовсько-татарського кордону [3, с. 39]. Про це поселення згадує і луганський краєзнавець С. Каленюк [2, с. 11].

Проте, литовський вплив на Луганщині не став системним, оскільки на початку XVI ст. значна кількість чернігово-сіверських васалів Великого князівства Литовського перейшли під владу Московської держави, викликавши серію воєн між цими країнами, які тривали майже сторіччя. Д. Багалій при цьому відзначав, що Вільно ще довго не міг змиритися із втратою цієї частини земель, які стали ареною московсько-литовської боротьби. За його словами, сюди часто прихо-

дили литовські загони, які руйнували на той час некріпкі московські залоги [1, с. 37].

Вірогідно, що основу цих загонів складала «черкаси», або «ворівські козаки» – вихідці з українських земель, які обрали для себе небезпечне, але вільне життя на південно-східному прикордонні Литви із Московією та Ногайсько-кримською ордою [2, с. 11].

Тільки у другій половині XVI ст. Литва остаточно відмовилася під претензій на землі чернігово-сіверського прикордоння. Проте і тодішня Москва не мала сил освоювати край, через який проходила межа між із ворожим Кримським ханством. Як відзначав С. Каленюк, цей кордон проходив річкою Сіверський Донець і річний брід у районі сучасних міст Лисичанськ та Сєверодонець використовувався військами татар для перетину річки та подальших походів на московські землі [2, с. 11].

Не маючи сил тримати великі прикордонні сили, Москва робила ставку на залучення до охорони засічної межі козаків з України, яких, разом із родинами, запрошували заселяти та освоювати цю територію, надаючи за це традиційний комплекс політичних та економічних прав.

Початок першої масової хвилі переселень українського населення на землі «підмосковської України» приходить на 90-ті рр. XVII ст. У цей період відбулося чергове загострення ворожечі із польськими шляхтою та магнатами, яке вилилося у низку козацько-селянських повстань, зокрема – під керівництвом Криштофа Косинського (1545–1593) та Северина Наливайка (р. н. невідомий – 1597). Поразка повстань, страх перед можливими репресіями з боку шляхти зумовлювали те, що місцеві козаки, разом із родинами, потягнулися до нинішніх Харківської, Сумської та частини Луганської областей, де царська влада готова давати їм традиційні привілеї, насамперед скасування пільг, на заняття промислами: винокурінням та видобутком солі.

Подальші повстання першої половини XVII ст., Національно-визвольна війна під приводом Богдана Хмельницького (1648–1657) та «Руїна» (1657–1687) спричинили ще кілька хвиль переселень. Саме у цей період формувалися перші стабільні козацькі поселення, які увійшли до Острогозького та Изумського полків Слобідської України. Серед них: Закотне, Закам'янка, Осинове, Біловодськ, Старобільськ, Сватова Лучка, ті ін. [3, с. 46].

Освоюючи нові землі, де влада московського царя майже не відчувалась, українські пересе-

ленці відтворювали тих господарчих навичок та звичок до яких вони звикли на своїй колишній батьківщині.

Їхні поселення, як відзначають О. Набока, В. Курило та О. Забудкова, як правило, засновувалися на пологому лівому березі річок – Сіверський Донець, Айдар, Кальміус, Деркул, у той час як зазвичай більш високий правий берег, який часто складався із крейдяного виступу («Пристін») використовувався у оборонних та сакральних цілях. Насамперед, оскільки «Пристіни» були домінуючою висотою над рівнинною степовою місцевістю, на його вершині ставили спостережні вишки – т. зв. «хфігури». Завдяки такому використанню, такі «гори» отримували назви, що походили від назв військових споруд. Зокрема, домінуюча над старовинним козацьким селом Закотне на Новопсковщині височінь, до сьогоднішнього дня має назву «Форпостна» [3, с. 51].

Одночасно «Пристіни» використовувалися для будівництва тут сакральних об'єктів – церков, монастирів та печер святих печерників. Залишки таких крейдяних печер, які ще у XIX ст. використовувалися у якості церков та монастирів і сьогодні можна побачити поруч із селом Преображенне на Сватівщині та у горі Пристін, поблизу від містечка Новопсков [9, с. 46, с. 55].

Активно розвивалося господарче життя українських козацьких поселень. Серед ремісничих галузей у цей період стало помітним, зокрема, ливарне виробництво. В. Курило, О. Набока та О. Забудкова, спираючись на архівні матеріали археологічних експедицій Луганського краєзнавчого музею, які сьогодні зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, стверджують, що спроби налагодити металургію, зокрема, виробництво зброї, здійснювалося ще у XVII ст. У їхній спільній монографії опубліковані результати археологічної експедиції, проведеної у липні 1858 р. Луганським краєзнавчим музеєм під керівництвом І. Йоффе, поблизу від села Осинове на Новопсковщині. Науковцями було досліджено археологічний об'єкт «Рудня», де було знайдено залишки матеріалів та знарядь праці, які свідчили про те, що тут довгий час розвивалося залізоплавильне виробництво, які хронологічно відносяться до XV–XVI, або XVII ст. Опитування місцевих старожилів, дозволили І. Йоффе стверджувати, що об'єкт «Рудня» був побудований та використовувався «черкесами». Саме так довгий час називали вихідців з України, які освоювали край у вищезгаданих сторіччях [3, с. 74].

Проте, найголовнішою технологією, яка була привнесена українськими переселенцями на територію сучасної Луганщини було виробництво білоглиняного керамічного посуду. В ході археологічних розвідок, проведених у 2020–2021 рр. у різних районах області (с. Зориківка на Міловщині та с. Лимарівка на Біловодщині), під егідою Інституту археології НАН України, було вивчено залишки керамічного посуду XVIII–XIX ст., які на думку провідних археологів – експертів Л. Чміль та Л. Мироненко були зроблені, відповідно до технологій, поширених у центральній Україні [3, с. 69].

Проте найголовніші центри виробництва білоглиняного керамічного посуду оформилися у першій половині XVIII ст., на півдні сучасної Луганської області. Зокрема, наприкінці XVII ст. тут було створено поселення запорозьких козаків під керівництвом Макара Безрідного, яке адміністративно належало до Кальміуської паланки Запорізької Січі. За твердженням провідної української дослідниці Людмили Овчаренко ще до заснування села, починаючи з XVII ст. на його місці вже існували запорізькі інфраструктурні пункти. «1600 року через цю місцевість пролягав так званий «секретний козацький шлях» із Запорізької Січі на р. Дон та р. Кагальник; 1650 року запорозькі пікети вже стояли поблизу с. Суходіл, а від 1660-го – частину цього пікету розпорядженням Коша було переведено на околиці майбутнього села Макарів Яр, звідки до Бахмутської фортеці доставляли продукти харчування» [10, с. 16], – відзначала дослідниця.

Село, назване на честь його засновника – Макаровим Яром – згодом стало провідним центром гончарного виробництва. Розташоване на високому правому березі річки Сіверський Донець, із багатьма виходами глини село було заселено гончарями, які спеціалізувалися на виробництві та продажі керамічного посуду. Як відзначала Людмила Гончаренко, виробництво кераміки з'явилося у Макаровому Яру наприкінці XVII ст. Спираючись на «Збірку статистичних свідчень по Катеринославській губернії», 1886 р., дослідниця стверджувала, що гончарний промисел був перенесений у село або з Харківської губернії, або з середини XVIII ст. «захожалими людьми», або «литвинами» [10, с. 17].

Масштабні археологічні дослідження гончарного виробництва у Макаровому Яру були здійснені у 2008 р., під науковим керівництвом О. Стадник. Науковцями було детально вивчено об'єкт «Білоусове джерело» – місцевість, де у

великих крейдяних виходах до сьогоднішнього дня збереглися залишки великих отворів, які починаючи з XVIII ст. для обжигу виготовлених гончарних виробів [3, с. 71].

Як зазначалося вище, Макарів Яр адміністративно належав до Запорізької Січі. Разом із схожими поселеннями запорозьців, які виникли на Луганщині наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.: Камінний Яр, Оріхове, Вергунка, Кам'яний Брід, Підгірне, Красний Кут, Чорнухіне та ін., село входило до складу до Кальміуської паланки, яка охоплювала, серед іншого, південь сучасної Луганської області.

Таким чином у XVIII ст. Луганщина входила до складу двох українських утворень: Січі та Слобідської України (Ізюмського та Острогоського полків).

Попри те, що козацьке суспільство обох частин Луганщини визнавало політичне покровительство московського царя, воно вимагало від російської влади обіцянок щодо дотримання встановлених козацьких прав та привілеїв. Спроби царів порушити існуючу систему домовленостей могли спровокувати повстання. Одним з наймасштабніших став збройний виступ під керівництвом Кіндрата Булавина, якому вдалося об'єднати донське, слобідське та запорозьке рядове козацтво. Повстання, яке почалося на початку жовтня 1707 р. у селі Шульгінка, сучасної Луганської області було спровоковано спробами царського уряду Петра I, заради мобілізації на війну із Швецією, порушити дані козакам обіцянки щодо недоторканості усіх тих, кому вдалося втекти від пригноблень на козацькі території. Восени 1707 р. на Луганщину було відправлено російський каральний на чолі із впливовим царським сановником Юрієм Долгоруким, завданням якого було вилов козаків, які нещодавно опинилися у слобідських та донських козацьких поселеннях, вздовж річки Айдар. У відповідь, 7 жовтня 1707 р. Булавін, на чолі тоді нечисельного загону, раптово напав на російський загін, який саме розташувався на постій у Шульгінці. Солдат та офіцерів було вирізано, а Долгорукому було відрубано голову.

Хоча цей перший загін Булавина був розгромлений поблизу від сіл Закотне, Піски та Булавинівка, але він згодом мобілізував нових добровольців с запорозьців та слобожан [3, с. 60].

Відзначимо, що Луганщина у наступному після початку повстання році стала краєм, де повстання Булавина давалося з особливою жорстокістю. До 30–40-х рр. XVIII ст. край практично знелюднів.

**Висновки.** Отже, ідеологічний міф російської пропаганди про визначальну цивілізаторську роль Росії у процесі освоєння Луганщини наприкінці XVIII ст. значно применшує роль українського козацького населення, яке активно освоювало регіон починаючи з кінця XVI ст. У існуючих тут українських анклавах – Ізюмському та Острогозькому полку Слобідської України та Кальміуської паланки Запорізької Січі – активно розвивалося господарче життя, окремі галузі якого ставали товарними. У регіоні була створена низка стабіль-

них козацьких поселень, управління яких будувалося на основі козацької політичної автономії, якої обіцяла дотримуватися московська влада. Попри лояльність українського населення Луганщини до Москви, порушення обіцянок щодо дотримання козацьких прав та привілеїв, викликало масштабні повстання, зокрема, повстання Кіндрата Булавіна у 1707 р. Поразка козаків обумовила початок нового етапу у історичному розвитку української Луганщини, який розглядатиметься у наступних наукових публікаціях.

#### Список літератури:

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х. : «Основа», 1990. 712 с.
2. Каленюк С. Сліди на сакмі : краєзнавчі розвідки. Лисичанськ: ТОВ «Лисичанська друкарня», 2014. 311 с.
3. Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. Нариси історії Луганщини. Полтава, Київ: Талком, 2023. 301 с.
4. Луганщина: краєзнавчі розвідки: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 24 квіт. 2018 р., Старобільськ. Старобільськ, 2018. 230 с.
5. Луганщина: краєзнавчі розвідки: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 19 квіт. 2019 р., Старобільськ. Старобільськ, 2019. 267 с.
6. Луганщина: краєзнавчі розвідки: матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. Конф., 23 квітня 2020 р., м. Старобільськ. Старобільськ, 2020. 243 с.
7. Луганщина: краєзнавчі розвідки : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф., 22 квіт. 2021 р., Старобільськ. Старобільськ, 2021. 217 с.
8. Луганщина: краєзнавчі розвідки : матеріали V Всеукраїнської наук.-практ. конф., 18 трав. 2023 р., Лубни. Лубни, 2023. 170 с.
9. Набока О. В., Алексєєва М. О., Лебедев Д. В., Овчаренко А. В. Археологічні дослідження побутового та господарчого життя українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 4 (342). С. 142–158.
10. Овчаренко Л. Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні. *Опішне: Українське Народознавство*, 2007. 160 с.
11. Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 300 с.

#### **Zyza M.M. DEVELOPMENT OF THE LANDS OF THE MODERN LUGANSK REGION BY THE UKRAINIAN COSSACKS POPULATION AT THE END OF THE XVI-TH – THE FIRST HALF OF THE XVIII-TH CT.: CAUSES, COURSE AND HISTORICAL RESULTS**

*The article comprehensively examines the process of development of the lands of the modern Luhansk region by the Ukrainian Cossack population at the end of the XVI-th – in the first half of the XVIII-th ct. Were analyzed the latest scientific works of representatives of Ukrainian historiography, which considered various issues of the researched problem. Are determined the main reasons and historical prerequisites for the mass migration of Ukrainians to the eastern regions of modern Ukraine. Are shown the course and main stages of the Ukrainian development of the Luhansk region. Considered the process of warehousing and development of economic life, in particular, the production of ceramic dishes and the metallurgical industry. Also considered the relationship between the Cossack society of Luhansk region and the tsarist Moscow authorities.*

*The author advocates the opinion that despite the loyalty of the local Ukrainian population to the Russian government, its violation of the rights of Cossack autonomy caused discontent and large-scale uprisings. In particular, the article shows the initial period of the uprising of 1707 under the leadership of Kindrat Bulavin.*

*As a result of the conducted research, the author came to the conclusion that the ideological myth of Russian propaganda about the determining civilizing role of Russia in the process of development of Luhansk Region at the end of the XVIII-th ct. significantly downplays the role of the Ukrainian Cossack population, which actively developed the region starting from the end of the XVI-th ct. In the Ukrainian enclaves that exist here – the Izyum and Ostrogoz regiments of Slobid Ukraine and the Kalmius palanka of Zaporizhzhya Sich – economic life was actively developing, some branches of which became commercial.*

**Key words:** Luhansk region, Cossacks, Ukrainian population, Slobid Ukraine, Kalmius palanka.